

**URIËL DA COSTA (1583/1584-1640),
voorloper van Baruch Spinoza (1632-1677),
een korte biografie en overdenking,
aangevuld met het troostgedicht van Isaïc da Costa (1798-1860),
in 1885 aan het echtpaar Van Voorst Vader - Schout Velthuys gezonden**

P.J.A. van Voorst Vader (1916-2009)^{1,2}

Natuurlijk kent iedereen de naam van Isaïc da Costa, de door Bilderdijk tot het protestantisme bekeerde Portugese Jood, die de grote dichter van het Réveil is geworden.³ In 2003, op de begrafenis van mijn vriend en jaarclubgenoot Theo da Costa, vernam ik, dat er in de 17e eeuw nog een befaamd familielid van hem heeft bestaan, over wie redelijk recent (in 1993) een bijzonder boek verscheen.² Mijn nieuwsgierigheid was gewekt.

Uriël da Costa werd tussen November 1583 en Maart 1584 in Oporto (Portugal) geboren. De da Costa's waren "Nieuwe christenen" of "Maranen", d.w.z. dat zij, Joden, - om des levens wil! - rooms katholiek waren geworden. Het was algemeen bekend, dat bij velen die bekering pro forma was. Niet weinigen werden alsnog gedood, als zij werden betrapt op clandestien vieren van joodse rituelen. De nieuw geborene kreeg aanvankelijk geen joodse voornaam maar een christelijke: GABRIËL.

Grootvader Jacome da Costa was koopman en pachter van belastingen, een welvarend man. Vader Bento reisde in 1575 naar Brazilië in verband met de daar groeiende productie van rietsuiker, vaak in handen van Joden afkomstig van het Iberisch schiereiland. De handel in suiker werd een belangrijke nieuwe bron van inkomsten. Bento huwde in 1577 Branca Dinis, die een huis inbracht. Dat was één van de voorname huizen in Oporto, die de stad op wens van Jan II, 1481-1494 koning van Portugal, ter beschikking had gesteld aan uit Spanje gevluchte voorname Joden. Het huis was echter zo bouwvallig geworden, dat Bento het nagenoeg geheel verving door nieuwbouw. In dat huis groeide Gabriël op. Bento handelde in

---

¹ Posthume publicatie. Redactie en noten: P.C. van Voorst Vader (geb. 1946), oudste zoon van de auteur.

² De gegevens in dit artikel, die Uriël da Costa betreffen, zijn afkomstig uit: "*Uriël da Costa: Examination of Pharisaic Traditions. Supplemented by Semuel da Silva's Treatise on the Immortality of the Soul.*" Translation, notes and introduction by H.P. Salomon & I.S.D. Sassoon. Uitg. E.J. Brill, Leiden, 1993, 578 pp (een facsimile editie van de door Uriël da Costa in 1624 in Amsterdam gebliceerde tekst, met Engelse vertaling, aangevuld met een Engelse vertaling van de in 1623 door Samuel Da Silva gepubliceerde tekst, alles voorzien van noten en een inleiding). Het boek staat deels op internet, t/m 45 pagina van de introductie (*Exame Das Tradicões Phariseas*; <https://books.google.nl/> etc.; het beste online te bereiken via "Alvaro Gomes Exame"). Zie tevens de recensie van dit boek door Miriam Bodian, *The Jewish Quarterly Review*, vol. 87, No. 1-2, July-October 1996, pp. 167-169. En <https://en.wikipedia.org/wiki/Uriel-da-Costa> en <https://de.wikipedia.org/wiki/Uriel-da-Costa>.

³ Het Réveil was een internationale opleving van het gereformeerde denken en handelen in een deel van het 19e eeuwse Europa (Zwitserland, Frankrijk, Duitsland en Engeland). In Nederland is Willem Bilderdijk (1756-1831), historicus, schrijver, dichter en advocaat, de vader van het Réveil. O.a. Isaïc da Costa en Groen van Prinsterer, die aanzette tot de oprichting van de Anti-Revolutionaire partij, waren leerlingen van Bilderdijk. Het Nederlandse Réveil begon in 1826 met bijeenkomsten van geestverwanten. Het bekendst waren de zondagavonden van Da Costa, die meestal gehouden werden in Amsterdam, het Nederlandse centrum van het Réveil. Deze bijeenkomsten zijn beschreven in het boek *Oudere tijdgenooten* van Allard Pierson (1831-1896), predikant en historicus. In Nederland kreeg de internationale opwekkingsbeweging een eigen orthodox-protestantse vorm. De nadruk lag op de beleving van de eigen vroomheid, op de harmonie van dogma en gevoel. De beweging liep min of meer parallel met de Romantiek en had ook een gemeenschappelijke wortel in de afkeer van het rationalisme van de Verlichting. Later, vanaf 1845, verbreedde de beweging zich door de nadruk die kwam te liggen op maatschappelijke bewogenheid: armenzorg, strijd tegen alcoholisme, hulp aan verwaarloosde jeugd, prostituees en zwakzinnigen. Voor het maatschappelijk Réveil was O.G. Heldring (1804-1876), predikant, filantroop en publicist, een leidende figuur. Het Réveil heeft invloed gehad op staatkundig terrein. Mede door het Réveil zijn aan het einde van de 19e eeuw de anti-revolutionaire en christelijk-historische partijen ontstaan. Ook de christelijke zending kreeg vanuit het Réveil belangrijke impulsen. Zie <https://nl.wikipedia.org/wiki/Réveil>.

allerlei, maar toch in hoofdzaak in port, katoen en Braziliaanse suiker. Onder “allerlei” vielen ook adellijke titels! Voor zich zelf hield hij een bescheiden lagere titel: cavaleiro-fidalgo da Casa de El-Rei Nosso Senhor (ridder van het Huis van onze Heer de Koning).

Gabriël kreeg thuis onderwijs en ging, na het verplichte examen Latijn, studeren aan de Universiteit van Coïmbra. Zijn studie betrof het Canonieke (kerkelijk) recht. Die studie verliep in fasen. Tussentijds was hij secretaris van de aartsbisschop van Coïmbra.

Papa Bento overleed juni 1608. Gabriël breekt dan zijn studie af om zijn moeder bij te staan. Die heeft een groot financieel probleem. Een zeer vooraanstaand edelman, Dom Jorge de Mascarenhas, had van Bento een zeer grote som geld geleend. Die weigerde hij terug te betalen ondanks herhaalde veroordeling daartoe door diverse rechtbanken. In wanhoop had mama al 319.000 realen geleend van een zekere Amador de Azevedo. In Oporto bekleedt Gabriël de betrekking van penningmeester van een “collegiate church”, d.w.z. een kerk, die een “filiaal” is van een andere belangrijker kerk. Die functie bracht wijding tot de laagste geestelijke rang - met tonsuur - met zich mee, de eerste stap voor een kerkelijke carrière. In 1611 neemt hij ontslag om in Lissabon te gaan procederen tegen De Mascarenhas. Met resultaat, want februari 1612 cedeert die aan de da Costa's de jaaropbrengst van een groot landgoed bij Oporto à 880.000 realen (19e eeuw: 1 US dollar = 8 realen). Tevens werd hun het rentmeesterschap over het landgoed opgedragen. Met die som werd al spoedig Azevedo afbetaald, werd de schuld aan mama vereffend en moest zelfs een teveel worden terugbetaald.

Uit Lissabon brengt Gabriël een bruid mee, Francisca de Crasto. Op 5 maart 1612 is het huwelijk voltrokken. Van 1612-1614 is Gabriël pachter van belastingen, een functie die hij overnam van De Mascarenhas.

Eind februari of begin maart 1614 neemt de geschiedenis een even onverwachte als schokkende wending. De hele familie, mama met drie zonen - de vierde bevindt zich in Brazilië - eclipseert uit Oporto naar Amsterdam. Alleen Gabriël's inmiddels gehuwde zuster blijft achter. Een clandestiene actie! Maranen hadden voor verhuizing naar het buitenland toestemming van de (Spaanse) koning nodig.⁴ Maar die was noch gevraagd, noch gegeven. De reden voor de emigratie was een financiële: de familie nam de opbrengst van het tweede jaar beheer van het landgoed mee! Diefstal? Of wraak voor het jarenlang getreiter door De Mascarenhas? Of voelde de familie zich bij de in Lissabon tot stand gekomen overeenkomst toch nog ernstig tekort gedaan? Navorsing heeft het antwoord op die vragen niet kunnen geven. Hoe dan ook, De Mascarenhas had het nakijken. Wel werd hem bij gerechtelijk vonnis het huis van de Da Costa's toegewezen, waarvan de waarde werd geschat op 300.000 realen.

In Amsterdam aangekomen sloot de familie zich terstond aan bij de Portugees joodse gemeente. Dat bracht ook naamsverandering mee. Het christelijke Gabriël werd ingewisseld voor het joodse URIËL. Uriël verhuisde al gauw met zijn oudere broer Abraham, hun beider echtgenotes en hun moeder naar Hamburg. Ook daar traden zij toe tot de Portugees joodse gemeenschap. In die stad tot rust gekomen, ging Uriël zich verdiepen in zijn nieuwe geloof. Die studie baarde hem grote ontsteltenis! Hij stelde vast, dat het joods geloof en handelen, zoals het in de loop der eeuwen door de Fariseeën was ontwikkeld, op tal van punten tegengesteld was aan het oud-joodse geloof, dat zijn schriftelijk beslag kreeg in de Thora, de eerste vijf boeken van de Bijbel, d.w.z. van het Oude Testament.⁵ Die Wet van Mozes was door God

---

⁴ In de periode 1580-1640 bestond tussen Spanje en Portugal een personele unie, de Iberische Unie, waardoor de Spaanse koning (een Habsburger) ook koning van Portugal was.

⁵ Fariseeën: Joodse stroming in de periode vanaf de Makkabeese opstand (140 v. Chr.) tot aan de verwoesting van de tempel in 70 n. Chr. door de Romeinen en het begin van de diaspora, toen hoofdzakelijk bestaand uit leken vanuit het gewone volk. Sadduceeën: andere Joodse stroming uit dezelfde tijd, bestaand uit aristocraten, inclusief priesters, die de mozaïsche wet volgden, maar niet de relatief nieuwe “tradities” van de fariseeën. Ca. 200 n. Chr. werd de “mondelling Thora” (een verzameling commentaren op de Thora) door een rabbi op schrift gesteld in de zgn. Misjna om verlies daarvan door de diaspora te voorkomen. De Fariseese traditie bleef zich ontwikkelen, met een centrale rol voor de rabbijnen. De titel rabbijn komt niet voor in de Thora.

zelf aan Mozes gedictieerd tijdens diens afzondering op de berg Sinaï. God's eigen woorden waren per definitie onfeilbaar. En dus was de Fariseese traditie onjuist, voorwaar verwerpelijke ketterij! Die schokkende conclusie, verwoord in een geschrift getiteld "*Propostas contra a tradição*" ("*Verweer tegen de traditie*", 1616), zond hij naar Venetië, waar de joodse leiders woonden.⁶

De befaamde geleerde Leon de Modena - van de "Duitse" jodengemeenschap in Venetië - verloor geen tijd om de joodse leiding in Hamburg op te dragen Uriël te verbannen, tenzij hij zijn stellingen herriep. Wat waren Uriëls punten van critiek?

1. De mondelinge Wet, de Traditie, mag geen tegenstelling bevatten met de geschreven Wet. Aangezien die laatste onfeilbaar is, is de eerste in dat geval onjuist.
2. De geschreven Wet bevat geen uitleg, alleen dat wat er staat geschreven. Als de geschreven Wet onbegrijpelijk zou zijn zonder nadere mondelinge uitleg, dan zou de geschreven Wet onvolmaakt zijn. Dat is niet zo, dus moet de geschreven Wet voldoende zijn.
3. De Traditie heeft zich geleidelijk ontwikkeld, een proces van eeuwen. Elke generatie heeft er aan toegevoegd wat naar hun mening eerdere generaties hadden vergeten. Hoe kan mondelinge overlevering over 2000 jaar betrouwbaar zijn? Door al die toevoegingen ontstonden schisma's: rabbi's liggen voortdurend met elkaar overhoop. Kortom, de geschreven Wet is de enige Wet en heeft allerminst aanvulling of uitleg nodig.

Minder belangrijke punten waren o.a.:

- In Leviticus staat geschreven: als een man een ander letsel berokkent, moet dat met gelijke munt worden betaald: oog om oog, tand om tand. Vervangen van lijfstraf door boetes is onjuist.
- De geschreven Wet eist de doodstraf voor moord met voorbedachten rade. De Traditie eist die doodstraf niet, tenzij de moordenaar tevoren was vermaand om niet te doden.
- Als een os iemand doodt, wordt de os gedood, niet de eigenaar. Tenzij de os dat al vaker heeft gedaan en de eigenaar maatregelen tot beveiliging heeft nagelaten. De Traditie vervangt in dat geval echter de doodstraf door financiële schadeloosstelling.
- Als een man een moeder zowel als haar dochter trouwt, dienen alle drie verbrand te worden. Dit geldt al evenzo voor de dochter van een priester, die (ongehuwd) gemeenschap heeft. Door die daad bezoedelt zij immers (het ambt van) haar vader. De Traditie heeft de vuurdood echter uitgebannen.
- Als iemand een deel van zijn erfenis heeft moeten verkopen, is hij ten allen tijde gerechtigd dat terug te kopen. Kan hij dat niet, dan dient de nieuwe eigenaar dat terug te schenken in het eerstvolgend jubileumjaar (elke 50 jaar).
- De Traditie staat het gebruik van amuletten toe. Onjuist, bijgeloof!
- De Traditie heeft circumcisie (besnijdenis), het wegsnijden van de voorhuid, uitgebreid met splijting van de penis. Die splijting, niet toegepast door de Sadduceeën,⁵ is tegen de geschreven Wet.
- "*Gij zult op de eerste dag vruchten nemen en takken van palmbomen.*" Dat is geen vrijbrief voor diefstal, zoals de Traditie wil doen geloven, maar betreft het bouwen van hutten voor het loofhuttenfeest. De betekenis wordt verklaard in de volgende tekst: "*Wanneer gij de opbrengst van uw land inzamelt, zult gij zeven dagen het feest des Heren vieren. Op de eerste dag zult gij vruchten van sierlijke bomen nemen, takken van palmen en twijgen van loofbomen en beekwilgen. In loofhutten zult gij zeven dagen wonen.*" (Leviticus 23: 40-42).
- De Traditie verbiedt het eten van een geslacht dier, als bij de slacht zodanige gebreken aan de dag komen, dat het binnen een jaar gestorven zou zijn. Dat is tegen de geschreven

---

⁶ De titel van dat eerste geschrift van Uriël da Costa en het jaartal van openbaarmaking zijn te vinden op de twee wikipedia-websites (Engels- en Duitstalig) vermeld in noot 2.

- Wet, die alleen het eten van al dode dieren verbiedt.
- De Traditie verbiedt vlees samen met melk(producten) te consumeren. Maar de geschreven Wet zegt alleen, dat een jong dier niet in zijn moeder's melk gekookt mag worden. Dat is heel wat anders. Een stukje kaas na een vleesmaal is een wel degelijk toegestane vreugde.
  - De berekening van de maanden en daardoor ook de data van feesten is niet volgens de geschreven Wet.
  - Bij afwezigheid van de eigenaar mag men wel een druif plukken en opeten, maar niets mee naar huis nemen, zegt de geschreven Wet. De Traditie geeft foute uitleg.
  - De geschreven Wet vertelt, dat Jacob met aanhang 70 zielen telde bij aankomst in Egypte. De Traditie gaat weer in de fout (verzint een zwangere) door Jacob zelf niet mee te tellen.
  - De geschreven Wet zegt: *“Laat niemand zijn plaats verlaten op de 7^e dag.”* De Traditie heeft daarvan gemaakt, dat je dicht bij huis moet blijven, niet meer dan 2000 ellen mag wandelen. Onzin: de geschreven Wet zegt niets over afstanden! Wat er staat is dat men op de 7^e dag niet mag uitgaan om manna (voedsel in de woestijn) te verzamelen.

Maar de HOOFDZAAK volgt in het laatste deel: IS DE ZIEL ONSTERFELIJK? Dit geloofsdogma en het daarmee verwante geloof in WEDEROPSTANDING zijn kernpunten in het joodse, katholieke en protestantse geloof in de 17^e eeuw. Talrijke publicaties zijn daaraan gewijd. Uriël's betoog, dat beide overtuigingen onware fabels zijn, heeft dan ook het effect van een kernbomexplosie. Daarvoor voert hij in hoofdzaak twee argumenten aan:

- In het Oude Testament komt het geloof in onsterfelijkheid niet voor. Wel zijn er veel uitspraken, die wijzen op het tegendeel. Tal van teksten voert hij daarbij aan. Alleen in het boek Daniël komen enkele passages voor, die wijzen op geloof in een hiernamaals. Maar die passages zijn - daarin gaat hij met de Sadduceeën mee - latere invoegsels door Fariseeën!
- Als we de ziel omschrijven als het gedachtengoed dat de mens bezielt, dan is zonder meer duidelijk dat dat gebonden is aan een levend lichaam. Dat geldt trouwens voor ieder dier. Het valt niet in te zien waarom de mens - omdat zijn rede, zijn denkvermogen groter is - daarop een uitzondering zou zijn. Bezieling is na overlijden verdwenen.

Het geloof aan een hiernamaals is stellig heel oud. De pyramiden bewijzen dat. Sinds mensenheugenis offeren de Chinezen aan (de zielen van) hun voorouders. Zelfs de Neanderthalers zouden een voorouderritueel hebben gekend. Socrates (470-400 v. Chr.) was de eerste, die bij monde van Plato (428-348 v. Chr.) in diens boek *Phaedo* geloof in het voortbestaan van de ziel schriftelijk heeft bepleit. Ook Aristoteles (384-322 v. Chr.) deed uitspraken, die daarop lijken te wijzen, maar ook andere, die als tegenargumenten aangemerkt kunnen worden. De Fariseeën namen ca. een eeuw voor Christus het idee over. En koppelden dat aan een tweede, niet-Grieks idee, de wederopstanding. Flavius Josephus maakt daarvan melding.⁷ De Sadduceeën daarentegen hebben beide overtuigingen bestreden,^{5,7} achtten die een inbreuk op de oude joodse Wet, die die gedachten, zoals Uriël betoogt, helemaal niet heeft gekend. De Christenheid heeft de Fariseese gedachten overgenomen.

De kerkvaders, Justinus Martyr (ca. 100 - ca. 165), Irenaeus (ca. 140 - ca. 202), Tertullianus (ca. 160 - ca. 230), Origenes (ca. 185 - ca. 253) en Augustinus (354-430) geloofden in een hiernamaals in tal van schakeringen. Augustinus achtte de mens potentieel maar niet intrinsiek onsterfelijk. Blijft de ziel leven of wordt die gewekt op de dag des

---

⁷ Flavius Josephus (37-100), Joods-Romeins aristocraat, vooral bekend als auteur van *“De Joodse oorlog”* (ca. 75 n. Chr.), over de Joodse opstand met de verwoesting in 70 n. Chr. door de Romeinen van de tempel in Jeruzalem en het begin van de diaspora, en *“Geschiedenis der Joden”* (ca. 94 n. Chr.). Beide behouden gebleven boeken zijn voor historici van onschatbare waarde.

oordeels? Wordt de veroordeelde ziel vernietigd of gestraft? Duurt die straf 6 weken, een jaar of eeuwig? Welk lichaam krijgt de ziel bij de wederopstanding te bewonen: het gezonde lichaam van zijn jongelingschap, het aftandse lichaam van zijn ouderdom of een heel nieuw, volmaakt lichaam? Krijgt de veroordeelde ziel een nieuwe kans om zich te verbeteren door plaatsing in het lichaam van een lid van een volgende generatie? Of in het lichaam van een dier? Een koe moet wel “humaan” worden geslacht, want je weet maar nooit of daar toch niet een menselijke ziel in huist!

Met Thomas van Aquino (1225-1274) werd de onsterfelijkheid van de ziel een fundamenteel dogma van het christelijk geloof. Pietro Pomponazzi (1462-1525) achtte - in zijn befaamde *“Tractatus de immortalitate animae”* (1516, Bologna) - die onsterfelijkheid onbewijsbaar; men moest dat maar simpelweg geloven. De ziel is sterfelijk, maar in sommige opzichten onsterfelijk. De ziel heeft het lichaam nodig als object, maar niet als subject. Liefst vijf geschriften zagen het licht, die de opvattingen van Pomponazzi bestreden. In Venetië werd zijn boek publiekelijk verbrand. Pomponazzi beantwoordde die bestrijdingen weer met twee pamfletten (*Apologia*, 1518, en *Defensorium*, 1519). Alvaro Gomes (1510-?), hoogleraar in Coïmbra, een marraan, de belangrijkste theoloog in de eerste helft van de 16e eeuw in Portugal, schreef de eerste Portugeestalige verhandeling over de onsterfelijkheid van de ziel.

De meeste Talmud rabbi's geloofden in een plaats genaamd GEHINNOM (Gehenna), waar de onrechtvaardigen gedurende 12 maanden worden gestraft.⁸ Maar anderen ontkenden het bestaan van zo'n plaats. Weer anderen geloofden, dat die zielen gedoemd waren over de aarde te zwerven tot zij voor hun zonden hadden geboet. In de 2^e eeuw na Christus worden onsterfelijkheid van de ziel en wederopstanding joodse dogma's. Sommigen dachten, dat de nieuwe wereld - na het laatste oordeel - de plaats is, waar de rechtvaardigen zich verheugen in God's tegenwoordigheid. Anderen meenden, dat het om onze tegenwoordige wereld gaat na de wederopstanding. De meeste rabbi's waren overtuigd, dat bij de wederopstanding hereniging plaats vindt met het oorspronkelijk lichaam. Maimonides (1135-1204), een Sefardische rabbijn,⁹ is de voornaamste dissident. Hij ontkent de lichamelijke opstanding na de dood. Alleen het *verkregen* intellect kan overleven, maar niet als individu. De zielen van de onrechtvaardigen gaan samen met hun lichaam te gronde. In een laatste geloofsartikel verheft hij de lichamelijke opstanding toch weer tot dogma, maar pas dan, als de Messias komt. Dat geldt alleen voor hen, die tijdens hun leven hun intellect maximaal hebben ontwikkeld. De tweeslachtigheid in zijn uitspraken is hem blijvend nagehouden.

In de cabbalistische literatuur van de 16^e eeuw preciseert het geloof in het voortbestaan van de ziel zich tot omschreven stages tot de tegenwoordigheid van God is bereikt.¹⁰ De ziel blijft daar tot de wederopstanding. De onrechtvaardige ziel brandt tijdelijk in de hel of passeert verscheidene incarnaties. In het allerergste geval worden beide vormen van reiniging onthouden en wordt de ziel permanent verworpen.

Begin 17^e eeuw publiceert een rooms-katholieke priester (later bisschop), Baldassare Bonifacio (1585-1659), *“Dell'immortalita dell'anima”* (1621, Venetië), waarin hij op grond van ontmoetingen en een daarop volgende briefwisseling met een literair en filosofisch begaafde Jodin uit Venetië, Sara Copia Sullam (1592-1641), behorend tot de kring van Leon de Modena, beweerde, dat zij dat dogma niet accepteerde, in die tijd een ernstige beschuldiging, zoals wij zagen. Zij publiceert onmiddellijk een reactie, *“Manifesto di Sarra Copia Sulam Hebrea nel quale è da lei riprovate e detestata l'opinione negante l'Immortalità*

---

⁸ De Talmud bestaat uit de Misjna van ca. 200 na Christus (zie noot 5) en de Gemara (latere, tot in de Middeleeuwen vastgelegde commentaren op de Misjna).

⁹ Sefardische Joden (Sefardim): Joden, die zelf of wier voorouders in Spanje of Portugal leefden. Asjkenazische Joden (Asjkenazim): Joden uit Oost-Europa. Sefardim, vaak betrokken bij het bankwezen, internationale handel en wetenschap, stonden over het algemeen meer in aanzien dan Asjkenazim, veelal kleine neringdoenden e.d.

¹⁰ Cabbala: de Joodse mystiek.

dell'Anima, falsemente attribuitale dal SIG. BALDASSARE BONIFACIO”, waarin zij dat ontkent. Daarop volgt een maand later een korte reactie van Bonifacio (“*Risposta al Manifesto*”, 1621), waarin hij, wederom zeer onheus, beweert dat haar “*Manifesto*” door een rabbi geschreven moet zijn.

Bovenstaand (te) uitvoerig overzicht (gebaseerd op de inleiding van Salomon & Sassoon)² maakt duidelijk, dat ten tijde van Uriël’s “*Propostas contra a tradição*” (1616) nagenoeg de hele joodse, roomse en protestantse wereld onwrikbaar vasthield aan het visioen van een eeuwig durende gelukzaligheid, welke weldaad men zich beslist niet liet ontnemen.

In 1618 wordt Uriël da Costa in Venetië “in absentia” geëxcommuniceerd door Leon de Modena (1571-1648), die in 1616 in het Hebreeuws onder de titel “*Magen we-Sinnah*” (“*Schild en beukelaar*” oftewel het grote en het kleine schild, zie o.a. Psalm 35: 2) zijn afwijzing van de ideeën van Uriël da Costa al op schrift had gesteld inclusief een korte samenvatting van die ideeën.¹¹ Iets later volgt excommunicatie in Hamburg. Niettemin keert hij pas in 1623 terug naar Amsterdam, waar de Portugees joodse gemeenschap direct zijn excommunicatie door de gemeenschappen van Venetië en Hamburg bevestigt, maar zelf geen formele excommunicatie uitsprekt. Dat jaar publiceert de Hamburger Jood Samuel da Silva (1570/1571-1631), ook uit Portugal afkomstig, in Amsterdam een Portugeestalig boek ter bestrijding van Uriël: “*Tratado da Immortalidade da Alma*” (“*Tractaat over de onsterfelijkheid van de ziel*”), waarin hij Uriël uitvoerig citeert, zonder overigens diens naam te noemen. In 1624 verschijnt Uriëls Portugeestalige antwoord, ondanks zijn excommunicatie, deels een latere versie van zijn geschrift uit 1616 (mede aangepast n.a.v. de reactie van Leon de Modena in 1618): “*Exame das tradicoés Phariseas conferidas com á lei escrita, por Uriel, jurista Hebreo, com repostas a hum Semuel da Silva, seu falso calumniador*” (“*Onderzoek van de Fariseese tradities vergeleken met de geschreven (Wet van Mozes), door Uriël, Joods jurist (mogelijk zichzelf zo noemend vanwege zijn eerdere studie van het kerkelijk recht), met antwoord aan Samuel da Silva, de valse kwaadspreker*”). Dit boek werd in Amsterdam bij Paulus van Ravesteyn gedrukt, dezelfde (christelijke) drukker die een jaar eerder het boek van Samuel da Silva had gedrukt (ca. 1636 drukt hij als meesterdrukker in Leiden de Statenbijbel). Spoedig na die publicatie dienen de joodse leiders bij het Amsterdamse gemeentebestuur een klacht in over deze ongehoorde ketterij. Na een gevangenschap van 8 à 10 dagen wordt Uriël vrijgelaten na ontvangst van een boete van 300 gulden en een borgsom van 1200 gulden, door zijn in Amsterdam gevestigde broers Mordechai en Josef betaald. Zijn boek wordt publiekelijk verbrand. Zijn broers verbreken hun banden met Uriël. Alleen zijn vrouw en moeder blijven hem trouw, blijven ook in ballingschap bij hem wonen.

Uit Amsterdam verbannen, verhuist hij naar Utrecht. Daar sterft zijn moeder in 1628. Zij wordt begraven op het Portugees joodse kerkhof in Ouderkerk bij Amsterdam. In die tijd is hij waarschijnlijk teruggekeerd naar Amsterdam. Daar sterft zijn vrouw, mogelijk in 1630. In 1632 of 1633 wordt door de Portugees joodse gemeenschap in Amsterdam zijn excommunicatie door de gemeenschappen van Venetië en Hamburg opnieuw bevestigd, omdat hij zich niet aan de traditionele gebruiken confirmeerde en bovendien twee niet-joodse mannen, een Spanjaard en Italiaan, ontraden had zich tot het joodse geloof te bekeren. In die tijd speelt een neef van hem, een zoon van zijn zuster, een voor Uriël kwalijke rol (“*oorlog in de familie*”, naast de publieke oorlog met de rabbijnen en de joodse gemeente, zoals hij zelf zegt in zijn latere korte autobiografie). Juni 1639 begunstigt hij in een testament zijn dienstmaagd (mogelijk zijn vrouw voor de gewone wet), Digna da Costa, met zijn nalatenschap. Waarschijnlijk was het ook in dat jaar, dat hij - verlaten door een ieder, die hem

---

¹¹ Zie o.a. de bespreking van het boek van Salomon & Sassoon (noot 2) door Miriam Bodian in *The Jewish Quarterly Review*, vol. 87, No. 1-2, 1996, pp. 167-169. “*Magen we-Sinnah*” werd door Abraham Geiger voor het eerst gepubliceerd (in het Hebreeuws) als onderdeel van een Duitstalig boek over Leon de Modena (Breslau, 1856). Dat boek van Geiger werd in een Franse vertaling gepubliceerd door J.P. Osier (Parijs, 1980).

dierbaar was - het wanhopig besluit heeft genomen zich alsnog te onderwerpen aan de joodse autoriteiten, na het betuigen van berouw.¹² Dat was geen kleinigheid, zoals hij zelf beschrijft in zijn korte autobiografie: na eerst publiekelijk vanaf het spreekgestoelte in de synagoge een voor hem opgestelde verklaring over zijn feilen te hebben voorgelezen, werd hij in een hoek ritueel gegeseld (39 slagen op zijn blote rug) terwijl de gemeente een psalm zong, waarna hij ontslagen werd van zijn excommunicatie en zijn kleren weer aan kon trekken. Tenslotte moest hij bij de drempel van de synagoge gaan liggen, zijn hoofd ondersteund door de huisbewaarder (die na afloop ook Uriël's jas afklopte), waarna de hele congregatie (misschien ook Spinoza, als jongen van 8 jaar?) bij het verlaten van de synagoge over hem heen (niet op hem) stapte. Die verzoening - met diepe vernedering - bracht hem geen zielerust. April 1640 pleegde hij zelfmoord met een pistool, na eerst vergeefs een schot te hebben gelost op de neef, die hem zo dwars had gezeten. Degene, die zijn lijk vond, trof daarnaast op een tafel een korte autobiografie aan ("*Exemplar humanae vitae*" oftewel "*Een voorbeeld van een menselijk leven*", ca. 20 pagina's tekst). Die is in 1687, bijna een halve eeuw na zijn dood, gedrukt (in het Latijn, mogelijk werd het origineel in het Portugees geschreven).¹³

Eeuwen lang zijn alleen Uriël da Costa's korte autobiografie en het geschrift van Da Silva, Uriël's bestrijder, voor lezing beschikbaar geweest. Maar zijn op bevel van het Amsterdamse gemeentebestuur verbrande, door Uriël in 1624 uitgegeven boek was en bleef onvindbaar. Tot in 1990 na hardnekkig zoeken door drie Nederlandse onderzoekers, o.a. H.P. Salomon,² toch nog één enkel exemplaar werd gevonden in de Koninklijke Bibliotheek van Denemarken. Die vondst maakte het de twee joodse geleerden Salomon en Sassoon mogelijk hun boek uit te geven.² Zo is Uriël da Costa dan weer teruggekeerd in de geschiedschrijving, waaruit hij - ondanks het groot opzien, dat hij in de 17^e eeuw heeft gebaard - zo lang (grotendeels) verdwenen is geweest!¹⁴

Ik meen, dat Uriël wat betreft zijn beide beargumenteerde stellingen gelijk heeft gehad. Geloof in onsterfelijkheid bestond niet bij de auteurs van het Oude Testament. En wij weten nu, dat het geheel van gevoelens, gedachten en karakter een product is van het levende lichaam, met name van de hersenen. Karakter en gedachtenwereld kunnen sterk veranderen door afwijkingen in de hersenen, zoals tumor, epilepsie, de ziekte van Parkinson, bloeding, syfilis of een aangeboren afwijking. In 2004 verscheen het boek "*Het beschadigde brein*", Uitg. Pica, Huizen, door dr. E. Matser, neuropsycholoog, verbonden aan het St. Anna Ziekenhuis te Geldrop, mijn oude werkplek. Letsels in de hersenen bij bokkers en voetballers (door koppen) hebben maar al te vaak agressie, schreeuwen, schelden, slaan en afranselen van de vrouw ten gevolge. Ook medicamenten, die op de hersenen inwerken, kunnen vaak, zoals bij depressie, een grote invloed op de gedachtenwereld uitoefenen. Bij Alzheimer en andere vormen van dementie zijn geest, bewustzijn en bezieling vertrokken, dikwijls lang voor het lichaam sterft. Waar is de ziel van de pasgeborene wiens hersens en gedachtenwereld nog moeten uitgroeien, waar de ziel van de (echte) idioot, die nooit functionerende hersenen of

---

¹² Meijer Isaäc de Haan (1852-1895), kunstschilder uit een Joodse familie uit Amsterdam (niet te verwarren met de schrijver Jacob Israël de Haan), werkte 10 jaar (1878-1888) aan een fictief schilderij, wat zijn magnum opus moest worden: "Uriël da Costa voor zijn Joodse rechters te Amsterdam", uiteindelijk juni 1888 gepresenteerd op een overzichtstentoonstelling in het toenmalige Panoramagebouw aan de Plantage Middenlaan in Amsterdam. Het werk is verloren gegaan, maar er is een zwart-wit reproductie uit een brochure behouden gebleven (zie <http://spinoza.blogse.nl/log/meijer-de-haan-1852-1895-de-banvloek-van-uriel-acosta-ook-zoekgeraakt.html>).

¹³ In Engelse vertaling als appendix toegevoegd aan het door Salomon & Sassoon uitgegeven boek (noot 2).

¹⁴ In 1941 promoveerde J. (Jaap) Meijer (1912-1993), historicus, de vader van journalist, schrijver, interviewer, televisiepresentator en theaterman Ischa Meijer (1943-1995), aan de Universiteit van Amsterdam op een dissertatie getiteld "*Isaäc da Costa's weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodse problematiek in Nederland.*" In dat proefschrift (pag. 49) merkt hij op, dat de moderne Uriël da Costa studie bij Isaäc de Costa begonnen is. Zie www.theologienet.nl/documenten/DaCosta/Meijer/Haitsma.pdf.

een gedachtenwereld heeft gehad en ook nooit zal krijgen?

Dat onze ziel bestaat bij de gratie van levende hersencellen, daarover kan geen twijfel meer bestaan. Uriël's waarneming, dat de ziel geen “vogeltje is, dat na het sterven kan wegvliegen naar een nieuwe bestemming”, is een correcte waarneming. Trouwens, de oneindige veelkleurigheid in meningen en opvattingen over onsterfelijkheid maken duidelijk, dat hier de menselijke fantasie aan het werk is, zonder enige feitelijke grond.

Wij mogen Uriël da Costa zeker zien als een voorloper van Baruch Spinoza (1632-1677). Zij waren beiden baanbrekers van de VERLICHTING, de beweging, die dacht volgens het adagio van Kant: “Durf te denken”. Die liet zien, dat geloof - het zekerheid gevoelen over de dingen, die men niet weet - ruimte laat voor hen, die op andere, even eerbiedwaardige wijze een andere zekerheid gevoelen en voor hen, die generlei zekerheid gevoelen, maar zich neerleggen bij hun onwetendheid. Waardoor in de Westerse wereld het verbranden van andersdenkenden plaats heeft gemaakt voor het aangaan van de dialoog.

Spinoza heeft in dit baanbrekend proces voor de vrijheid van gedachte in een wereld, waarin, zelfs in Nederland, een grote mate van onvrijheid heerste, ondanks zijn uitstoting uit de samenleving in groot isolement stand weten te houden. Da Costa is eraan bezweken!

Het is opmerkelijk, dat twee Portugese Joden baanbrekers zijn geweest. In tegenstelling tot de meerderheid der mensheid, die simpelweg het geloof van de ouders overneemt samen met de vertrouwde sfeer daaromheen, onderging Da Costa, die een ambt in de rooms-katholieke kerk had bekleed, de schok van een abrupte confrontatie met zijn nieuwe godsdienst. Dat die overgang hem aan het denken heeft gezet, is zonder meer begrijpelijk. Bij de in Amsterdam geboren Spinoza moet het de kennismaking zijn geweest met alle andere toen gangbare soorten van geloof in die stad, die toen een ontmoetingspunt was van talloze handelaars uit vele landen, onder welke handelaars de aanhangers van het joodse geloof slechts een kleine minderheid vormden.

Misschien is er wel enige overeenkomst met domineeszonen, die na het verlaten van het vertrouwde nest geconfronteerd worden met een ongelovige wereld en zich dan gaan afvragen: “Wat is waar?” Domineeszonen zijn naar verhouding talrijk onder filosofen en (critische) cabaretiers.

Het is een ironische wending in de geschiedenis, dat de dichter Isaïc da Costa, in rechte lijn afstammend van Josef da Costa, een broer van Uriël, en wellicht ook zijn nazaten (van zijn 9 kinderen stierven er 6 voortijdig, slechts één zoon, Abraham, overleefde zijn vader), na zijn bekering tot de orthodox-protestante Réveilbeweging, weer geestdriftig gelover in de onsterfelijkheid is geworden, ondanks de betogen daartegen uit 1616 en 1624 van zijn 17e eeuwse familielid. Het gedicht, dat de grootvader van mijn vriend Theo da Costa¹⁵ zond aan mijn grootouders na het overlijden in 1885 van hun zes weken oude zoon Henri Johan van Voorst Vader, vormt daarvan een even welsprekende als ontroerende getuigenis:¹⁶

---

¹⁵ Th.C.E. da Costa (1914-2003), predikant in o.a. Oudenbosch en Antwerpen (studeerde theologie in Utrecht), gehuwd met J.M. Westerbeek van Eerten (1915-1976). Theo was een zoon van Abraham Jacob da Costa (1874-1942) en Ditje Ida van den Bergh (1880-1940). Abraham Jacob was een zoon van Abraham da Costa (1829-1889), de grootvader van vaderszijde van Theo, en Cornelia Jeannette Sara de Bordes (1837-1874). Abraham was een zoon van Isaïc da Costa (1798-1860), de dichter van het Réveil, en Hanna Belmonte (1800-1867).

¹⁶ Gedicht van Isaïc da Costa (1798-1860), getiteld “Bij den dood van het jongste kind van onze vrienden Gregory Pierson - Oyens” (1850). J.L. Gregory Pierson (1806-1873) was een vooraanstaand vertegenwoordiger van het Réveil. Het gedicht werd door Theo da Costa's grootvader opgeschreven en tot troost toegezonden aan het echtpaar P.J.F. van Voorst Vader (1844-1918) & C. Schout Velthuijs (1848-1931) bij het overlijden van hun pasgeboren 6e kind: HENRI JOHANNES, geb. Harderwijk 7 Maart 1885, aldaar overleden 21 April 1885 (het familiearchief bevat alleen het gedicht, geen begeleidende brief). Zie: P.J.A. van Voorst Vader, “Mr. Pieter Jacobus Franciscus van Voorst Vader (1844-1918), rechter te Harderwijk, Middelburg (1887-1896) en Amersfoort”, in: P.J.A. van Voorst Vader, “Verhalen uit Zeeland”, uitgegeven door de Stichting Van Voorst Vader, 2006; ook gepubliceerd op de website van de stichting: www.familievanvoorstvader.nl.

GEDICHT VAN ISAÄC DA COSTA (1798-1860)

Verhuld in 't kleed
van ziekte en leed,
trad in een Godgeliefde woning
een engel, vragend voor den Koning
één Zijner schaapjes dier gekocht.
Hij waarde rond in 't huis, hij zocht -
hij zocht en vond .... een kind, dat vroeg reeds had vernomen
de stem des Herders: "Laat de kleinen tot mij komen."

En de engel kwam
en naar den lusthof van het Lam
nam hij de kleine liev'ling mede -
ondanks eens vaders sterke bede,
eens moeders vast geloof in worstelende smart!
Is Jezus hard,
en in zijn hemel nog niet heden
de hoorder van Jäirus smeekebeden?¹⁷

Zijt stille en hoort
de stem des troosters in het woord,
geschokte moeder en gij diepbedroefde vader,
in 't hart gegriefden, maar bevoorrechten te gader:
"Dat het vleesch zich verloochen", de geest zich verblij,
Mijn genade is met u en uw kind is bij Mij."

Eindhoven, 2004

---

¹⁷ Jäirus zijn 12-jarige dochter, die gestorven leek, werd door Jezus weer tot leven gewekt (Marcus 5: 21-43, Mattheus 9: 18-26, Lucas 8: 40-56).